

FOKUS: FESTSKRIFT TIL ARNE MELCHIOR

Marked, makt og motmakt – i Adam Smiths,
Henry Hunts og Henry Georges tid

Kalle Moene

*Universitetet i Oslo, Norge***Sammendrag**

De engelske kornlovene 1815–1846 ble initiert for å beskytte grunneiernes kommersielle inntekter; matkrisen i Frankrike i 1770 for å øke overskuddet på kongens jord; hungersnøden i Bengal i 1770 for å øke East India Companys profitt. Eksempelene indikerer hvordan fattigdom og sult i perioden 1750–1850 kunne skyldes kommersielt maktmisbruk som skadet allmennheten, samtidig som grunneiere og næringslivsinteresser tjente på det. Essayet understreker hvordan progressive økonomer på den tiden foreslo å bruke frihandel for å temme det kommersielle maktmisbruket. Venstresiden agiterte for marked heller enn monopol. Høyresiden agiterte for privilegier heller enn konkurranse.

Nøkkelord: frihandel · monopol · kommersielt maktmisbruk

Den 16. august 1819 ble det arrangert et folkemøte på den store åpne plassen St. Peter's Field i Manchester.¹ Hovedtaler var reformtilhengeren Henry Hunt (1773–1835). Han var beryktet over hele England som *the orator* for evnen sin til å hisse opp store forsamlinger i kampen mot fattigdom og undertrykking. Han raste mot elitens politiske og økonomiske monopoler.

¹ Stor takk til redaktør Per Botolf Maurseth og den anonyme fagfellen for kritikk og konstruktive innspill. Takk også til Jens Chr. Andvig og Jon Reiersen for kritiske kommentarer til et tidligere utkast.

Kontaktinformasjon: Kalle Moene, e-post: k.o.moene@econ.uio.no

©2023 Kalle Moene. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material for any purpose, even commercially, provided the original work is properly cited and states its license.

Citation: Moene, K. (2023). *Marked, makt og motmakt – i Adam Smiths, Henry Hunts og Henry Georges tid. Internasjonal Politikk*, 81(3), 379–391. <http://doi.org/10.23865/impol.v81.5814>

Inspirert av Thomas Pain (1737–1809) hadde Hunt lenge propagandert for demokrati og grunnleggende rettigheter. Alle skulle ha stemmerett, både kvinner og menn, uavhengig av inntekt og formue. Ingen skulle betale monopolpriser for brødet fordi godseierne ønsket å beskytte egen kornproduksjon mot billig import. Alle hadde rett til å få sin del av overskuddet (grunnrenten eller grunnleien som det burde hete²) på jord, naturressurser og by-eiendommer.

Hele 60 000 mennesker flokket seg rundt folketaleren i Manchester. Det Hunt hadde på hjertet var tydeligvis viktig for mange, men også farlig for noen få. Møtet ble brått stoppet. Som vi skal se, oppløste de lokale myndighetene venstresidens demonstrasjon for en friere handel – brutalt og voldelig.

Det avbrutte protestmøtet for mer enn to hundre år siden, kan stå som symbol på den politiske konflikten mellom makt og motmakt; mellom monopol og marked. Høyresiden kjempet for å bevare egen makt, noe som kunne kreve tiltak som mindre markeds konkurranse og mer beskyttelse mot frihandel. Venstresiden kjempet for frihet og bedre levekår, noe som kunne kreve tiltak som mer marked og mindre monopol. Markeds konkurranse kunne gi motmakt mot elitens økonomiske og politiske maktmonopol.

Det avbrutte møtet i Manchester kan også minne oss om hva reformvennlige aktører, inklusiv progressive økonomer, mente den gangen i kontrast til i dag. De hadde sterke oppfatninger ikke bare om internasjonal handel, men også om hvordan privat eierskap til naturressurser og mangelen på demokrati kunne skape fattigdom og hungersnød.

Jeg er spesielt interessert i det jeg i mangel på et bedre uttrykk skal kalle «kommersielt maktmisbruk» – tiltak og handlinger som tjener de dominerende næringslivsinteressene, men samtidig rammer det store flertallet i samfunnet. Det er «kommersielt» fordi dominerende næringslivsinteresser står bak, og «maktmisbruk» fordi det går alvorlig ut over mange andre. Kommersielt maktmisbruk er en forretningside basert på monopolistisk utbytting.

I hvilken grad lå det et kommersielt maktmisbruk bak den observerte fattigdommen og den periodevise hungersnøden fra midten av 1700-tallet til midten av 1800-tallet? I dette essayet skal jeg trekke fram noen eksempler på at deler av fattigdommen og sulten kan forstås på denne måten, og hvordan noen av datidens økonomer diskuterte grunnlaget for maktmisbruket.

Fri handel for de politisk maktesløse

Muligheten for kommersielle maktmisbruk i denne perioden sprang ut av maktforholdene i politikken og av eiendomsretten til jord. I England var stemmeretten begrenset til et lite mannlige mindretall av godseiere og andre eiendomsbesittere. De stemmeberettigede utgjorde bare 11 prosent av befolkningen i 1800 (Cook &

² Grunnrente er en gammel feiloversettelse av ordet *ground rent* eller *land rent*, der *rent* betyr leie.

Stevenson, 1980). Parlamentsrepresentasjonen var geografisk konsentrert til de områdene av England med verdifulle jordeiendommer.

De framvoksende industribyene var underrepresentert. I Manchester økte befolkningen fra litt mer enn sytti tusen i 1801 til nesten hundre og tretti tusen innbyggere to tiår seinere. Likevel hadde ikke verdens første industriby en eneste parlamentsrepresentant, mens såkalte *rotten boroughs*, som besto av nærmest ubefolkede valgdistrikter, og *pocket boroughs*, der én godseier kunne kontrollere alle stemmene, hadde mange parlamentrepresentanter.

Det var folk fra den fattige og relativt ferske befolkningskonsentrasjonen i Manchester og omegn som Henry Hunt skulle tale til den 16. august 1819. Stemningen var høy. Folk marsjerte til St. Peter's Field fra alle kanter – fra fattigstrøkene i Manchester og fra nabobyene. Til slutt var det altså mer enn seksti tusen voksne samlet på folkemøtet, mange med hjemmelagede plakater og bannere. De proklamerte sin støtte til frihet og allmenn stemmerett og protesterte alt de kunne mot kornlovene.

Prisregulering (minstepriser) gjennom såkalte kornlover var en gammel ordning i England. Liknende merkantilistiske reguleringer beskyttet industri og handel mot utenlandsk konkurranse. Etter Napoleon-krigene ble kornlovene skjerpet. Fra 1815 ble all import av korn forbudt dersom prisen var lavere enn «80 shillings a quarter» (Barnes, 2006; Thompson, 1963/1966). Resultatet av dette kommersielle maktmisbruket var en kraftig økning i prisen på brød og annen mat. England måtte nå produsere 90 prosent av det samlede matforbruket i en situasjon med rask industrialisering og høy befolkningsvekst. Kornet var betydelig billigere i Nord-Amerika og i noen øst-europeiske land. England kunne derfor ha importert billig korn (Ward, 2004).

Dyrere mat ble møtt med protester og opprør, drevet fram av arbeidere og håndverkere som etter hvert ble koplet til en ny frihandelsbevegelse (*the Chartists*). Kornlovene, som varte fra 1815 til 1846, bidro til en lavere levestandard for alle andre enn jordeierne. Importforbudet, som tok maten ut av munnen på de fattige, brøt med de beste prinsippene i politisk økonomi – slik David Ricardo (1772–1823) analyserte det hele, særlig i hans *Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock* fra 1815 (Ricardo, 2010).

Kommersielt maktmisbruk gjennom økonomisk og politisk monopol

Ricardo var medlem av Underhuset, en posisjon som han kjøpte seg i 1819 (slik det var mulig den gangen) og beholdt til han trakk seg tilbake like før han døde i 1823. I parlamentet benyttet han enhver anledning til å argumentere mot kornlovene og andre ineffektive ordninger som utarmet det store folkeflertallet i England. Forpakterne som drev gårdene og dyrket jorden med lønnsarbeidere, betalte grunnleien til godseierne. Ricardos teori har blitt stående som forklaringen på hvorfor godseierne fikk en så stor andel av landets inntekter i form av grunnleie – dels som et resultat av det kommersielle maktmisbruket som kornlovene representerte.

Mekanismen Ricardo avdekket er enkel. Så lenge England ikke kunne importere billig korn, måtte landet brødfø befolkningen med egne jordbruksressurser – det vil si ved å dyrke godseierne jord mer intensivt. Når importen forsvant, økte kornprisene. Selv dårlig jord ble da lønnsom å leie av forpakterne.

Konkurransen mellom forpakterne ledet imidlertid til at leieprisen ble differensiert. Den var selvsagt høyest på den beste jorda og noe lavere på jord av dårligere kvalitet. Etter at jordleien var betalt, tjente hver forpakter omtrent like lite på å drive gårdene uavhengig av kvaliteten på jorden de forpaktet. Godseierne ble sittende igjen med hele overskuddet.

Med andre ord var den samlede grunnleien, som forpakterne i gjennomsnitt måtte betale til godseierne, bestemt av differansen mellom gjennomsnittsproduktiviteten på all jord i bruk og produktiviteten på den dårligste jorden som ble dyrket – det vil si grenseproduktiviteten. Denne grunnleien økte derfor kraftig etter at kornlovene ble innført. Ricardo viste videre hvordan de nominelle lønningene måtte stige, men ikke like mye som matprisene slik at reallønnen sank.

Resultatet var ikke bare lavere levestandard og økt fattigdom blant arbeiderne, men også lavere lønnsomhet i næringslivet (profitraten sank) og lavere økonomisk vekst i hele økonomien. Det var bare de rike og mektige godseierne som tjente på forbudet mot fri handel. De brukte sin politiske monopolmakt til å øke den økonomiske verdien av eierskapsmonopolet til jord.

Godseierne forsvarte da også kornlovene med nebb og klør mot angrepene fra Ricardo og mot protestene fra opprørske reformtilhengere som Henry Hunt og de mange deltakerne på folkemøtet på St Peter's Field i Manchester.

Peterloo

Den 16. august 1819 kom opprørerne aldri helt til orde. Stilt overfor seksti tusen demonstranter fikk *the magistrates* – den konservative administrasjonen i Manchester – kalde føtter og sendte inn kavaleriet til den halvveis private voldsmakten under godseierne kontroll (*the Yeomanry*). Kavaleriet skulle arrestere Hunt og sende demonstrantene hjem. Trolig ble 600–700 alvorlig skadet i det brutale angrepet. I underkant av tjue personer ble drept. Myndighetene arresterte Hunt uskadd, men med spor etter et sverd som hadde gått tvers gjennom hatten hans. Etter rettsaken mot han ble han sittende fengslet i to år.

E.P. Thompson (1963/1966) forteller om denne Peterloo-massakren³ i deler av storverket *The Making of the English Working Class*. Det fins også mange andre beskrivelser av det som skjedde. Forfatterne virker samstemte i at Peterloo var den blodigste politiske konfrontasjonen i England i det nittende århundret – en konfrontasjon mellom venstresidens ide om frie marked for korn og høyresidens forsvar av monopol og importkontroll.

³Navnet skal selvsagt minne oss om Waterloo.

Peterloo er derfor ett av mange eksempler på at fri handel ikke trenger å være i overensstemmelse med de herskende kommersielle interessene. Radikaliseringen av arbeidere og håndverkere i England på begynnelsen av 1800-tallet bidro til at store grupper sluttet opp om kampen for økt stemmerett, mer demokrati og mer frihandel (blant annet gjennom Chartist-bevegelsen) mot høyresidens økonomiske og politiske privilegier.

Henry Hunt ble senere (i 1830) medlem av Underhuset. Der kjempet han en mangesidig, ofte kontroversiell, men alltid intens kamp mot alt fra høye matpriser til monopolene til the East India Company – og for alt fra stemmerett til kvinner (i the Reform Act of 1832) til hvordan kirkens jord burde konfiskeres, selges for så deles ut med likt beløp til alle. Han var for og imot mye mer; bare på ett år 1831–1832 kunne han holde tusen flammende innlegg (Escott, 2009, og Osborne, 1976, gir en oversikt).

Hunt så på seg selv som en beskytter av de arbeidende og nyttige klassene i samfunnet, som han sa (Osborne, 1976). Hans politiske ambisjon for arbeidet i Underhuset var kanskje først og fremst å oppheve kornlovene, men han var også sterkt engasjert i arbeidet for lavere skatt på lønn og mot koloniveldet. Slagordet hans var: «I would not desert, abandon, and betray the rights of the working classes» (Osborne, 1976).

Mange opplysningsfilosofer og politiske økonomer før Hunt – som Thomas Pain (1737–1809), Anne-Robert-Jacques Turgot (1727–1781) og Nicolas de Condorcet (1743–1794) – hadde diskutert andre virkemidler mot høy jordleie i tillegg til fri kornimport. Hunt gjentok også deres argumenter, blant annet om hvordan en kunne skattlegge jordleien og fordele det arbeidsfrie overskuddet i jordbruket (grunnleien) til det beste for folk flest.

Det er verdt å merke seg at mens adelen i Frankrike ble svekket i tiåret før de store og politiske omveltningene i 1789 til 1799, medførte kornlovene i England en styrking av godseierens økonomiske monopolmakt gjennom eierskapet til jorda. I England kunne de som eide jorda, bestemme politikken. Og de som bestemte politikken kunne gi enda flere fordeler til de som eide jorda. Det var derfor kanskje ikke så rart at mange økonomer på 1700 og 1800-tallet vurderte privat eiendomsrett til jord på en annen måte enn de fleste gjør i dag.

Privat landeiendom – ikke noe annet enn monopol

Selv Adam Smith understrekte at det var to motstridende hensyn i utviklingen av privat eiendomsrett. Den positive siden er opplagt og velkjent, mens begrunnelsen for den negative siden kanskje er litt overraskende:

Civil government, so far as it is instituted for the security of property, is in reality instituted for the defence of the rich against the poor, or of those who have some property against those who have no. (Smith, 1776/1996, bd. 2, s. 236)

Adam Smith ville selvsagt ikke avskaffe den private eiendomsretten, men kanskje heller moderere de store ulikhetene i fordelingen av eiendom. På 1800-tallet ville

flere andre gå lenger. Dette gjaldt blant annet John Stuart Mill (1806–1873) og ikke minst Henry George (1839–1907). Begge hadde den samme grunnleggende holdningen til private jordeiendommer som Pain, Condorcet og Turgot. Synspunktene til George er kanskje av spesiell interesse ikke minst fordi han inspirerte så mange, inklusiv Mill. Boken *Progress and Poverty*, som George skrev, var ikke bare den mest solgte økonomiboken på 1800-tallet, men trolig også den mest leste økonomiboken gjennom alle tider. George hadde klare synspunkter:

For det første, jordeiendom var tyveri: «Historically, as ethically, private property in land is robbery. It nowhere springs from contract; it can nowhere be traced to perceptions of justice or expediency; it has everywhere had its birth in war and conquest, and in the selfish use which the cunning has made of superstition and law».

For det andre, uretten dreide seg om fortid, nåtid og framtid: «It is not only robbery of the past; it is a robbery in the present – a robbery that deprives of their birth rights, the infants that are now coming into the world.»

For det tredje, jordeiendom var den mest dominerende form for monopol: «All other monopolies are trivial in extent as compared with the monopoly of land».
(George, 1879, s. 365, 370, 412)

Selv om ikke alle brukte de samme argumentene, var det en utbredt holdning blant økonomer på 1800-tallet at naturressurser var folks rettmessige felleseie, og at denne retten var tatt fra dem. Også flere økonomer som sjelden regnes blant de opprørske, var kritiske til privat eiendomsrett til naturressurser. Stanley Jevons (1835–1882), en av grunnleggerne av nyklassisk økonomisk teori, kalte privat eiendomsrett til naturressurser «ikke noe annet enn monopol». Grunnleggeren av «generell likevekt», Leon Walras (1834–1910), var også inspirert av Henry George i spørsmålet om jord og landeiendommer. Walras mente at all jord skulle eies av staten, og at leieinntektene skulle gis tilbake til folket som en sosial dividende.

I boken *Studies in Social Economics* fra 1896 understrekte Walras at uten en rimelig omfordeling av rikdom, ingen sosial rettferdighet:

I will be accused certainly of exaggeration and of socialism if I compare the proletariat to slavery and servitude. But I will accept the accusation for I call myself a democratic socialist precisely because I see in slavery, in servitude and the proletariat three empirical phases of the same unique question, that of property and taxation or the problem of the distribution of wealth among the members of society. (Walras, 1896/2010, s. 140)

Walras forsvarte retten til privat eiendom, men inspirert av George insisterte han på at jordeiendom var et særtilfelle. Jorden tilhørte alle i samfunnet. Han ville ikke bare nasjonalisere den, men også avskaffe all monopolmakt og all skatt på lønn. Den eneste måten arbeiderklassen kunne vinne sin frihet på, var gjennom samvirkebevegelsen og ved selv å bli eiendomsbesittere.

I vår sammenheng er det viktig å framheve hvordan så mange reformtilhengere og mer eller mindre progressive økonomer så på kampen mot godseierne privilegier som en kamp mot økonomisk og politisk monopol, og hvordan fri handel og markeds konkurranse kunne være avgjørende i denne kampen. Henry George hadde igjen et klart alternativ. Han ville ikke nasjonalisere ressursene. Staten kunne i stedet kreve inn grunnleie ved å skattlegge overskuddet i jordbruket. Han mente at alle offentlige utgifter kunne dekkes av en «single tax» på jordeiendom: «leaving to labor and capital their full reward» og

to shift the burden of taxation from production and exchange to the value of rent of land would not merely be to give new stimulus to the production of wealth; it would be to open new opportunities. For under this system no one would care to hold land unless to use it, and land now withheld from use would everywhere be thrown open to improvement. (George, 1879, s. 436)

Hvordan skulle det gjøres? Først måtte en anerkjenne prinsippet om at de som skal ha eksklusiv rett til å bruke fellesskapets ressurser, selvsagt måtte betale for det. Det var opplagte fordeler ved å skattlegge jord- og landeiendom, mente han. I motsetning til andre skatter medførte ikke slike grunnleieskatter mindre produksjon og lavere inntekt. Dessuten smittet ikke disse skattene over på andre priser.

George var også opptatt av hvordan markeds konkurranse kunne brukes i verdsettingen av jordeiendommene. De som skal bruke store landområdene i byene må igjen og igjen konkurrere gjennom anbudskonkurranser om denne bruksretten, mente han. Overskuddet i jordbruket og på eiendommer i byene kunne slik gis tilbake til de rettmessige eierne gjennom en effektiv skattlegging av grunnleien og ved å erstatte monopol med konkurranse og auksjoner.

Både George, Pain og Condorcet framhevet likedan hvordan overskuddet kunne fordeles til alle innbyggere som grunninntekt. Condorcet var i tillegg spesielt opptatt av hvordan en kunne fordele jordleieinntektene gjennom ordninger som ligner på dagens sosialforsikringer i velferdsstaten.

Kampen om grunnleien i jordbruket og på andre eiendommer dreide seg altså om å fjerne monopolpriser og derved holde tilgangen på mat oppe og prisene på mat nede. Men konfliktene rundt kornlovene dreide seg ikke om å administrere markedsprisene. Protestene rettet seg mot at folk ikke fikk tilgang til billig mat på verdensmarkedet. De inneholdt derfor et implisitt krav om å bruke markedet mot jordeierne beskyttede monopolstilling og utbytting av fattigfolk gjennom restriksjoner på handelen. Kampen sto om å fjerne konkurransehindringene som økte monopolmakten til jordeierne.

Som vi skal se agiterte de samme økonomene også for en kombinasjon av sosialpolitikk og markeds konkurranse som tiltak mot ekstrem matmangel i uår forårsaket av krig, tørke og flom. Normalt stiger da prisene dramatisk. Folk sulter – og dør. I 1770 var det minst to slike alvorlige kriser – en i Frankrike og en i India – begge med alvorlig knapphet på mat, ekstremt høye matpriser og fatale sultproblemer. Hvordan reagerte

Adam Smith og hans radikale venner i Frankrike, som Condorcet og Turgot, på slike kriser? Var parolen å la det skure og gå? Eller skulle staten gripe inn, regulere og støtte?

Kommersielt maktmisbruk i den franske 1770-krisen

Den franske 1770-krisen som Turgot og Condorcet sto midt oppi, ble tilsynelatende utløst av avlingssvikt som ga rekordhøye kornpriser. Store jordeiere økte leieprisen på jord. Folk flest fikk da for lite å leve av. De sultet. Mange døde. Andre deler av næringslivet ble også rammet av sviktende etterspørsel, høye kostnader og truende konkurser (Rothschild, 2001, kap. 3). Avlingssvikten ble forsterket gjennom politikken og økonomiske tilpasninger. Svikten ble til hungersnød og økonomisk krise, men ikke for alle. Godseierne ble rikere, mens alle andre ble fattigere og mange sultet.

Kunne katastrofen vært unngått? Mange skyldte på kongehuset for den brå matmangelen. Joseph-Marie Terray (1715–1778), som var finansminister under Louis XV de siste fire årene han satt med makten, iverksatte en lov mot fri handel med korn. Loven hadde dramatiske konsekvenser, og Terray ble beskyldt for å skape matmangelen for å redde kongens finanser gjennom høye kornpriser og derved høye overskudd på kongens jord (Bosher, 1972).

Kritikken mot dette kommersielle maktmisbruket kom fra venstre. Den grunnleggende holdningen til Condorcet, Smith og Turgot var at fri handel med mat ville gi det beste resultatet, særlig for de fattige. Hungersnøden var en tragisk konsekvens av lovreguleringer som kanskje var ment å forhindre den – sa Condorcet. For å unngå sult må maten produseres, den må være innenfor rekkevidde og folk må ha råd til å kjøpe den. Det siste var avgjørende for at ikke mulighetene for høyere priser hos betalingsdyktige etterspørere skulle trekke matressursene bort fra dem som trengte ressursene mest. Men hvorfor ikke innføre maksimalpris på korn, slik at de fattige kan kjøpe maten? Å gripe inn på prissiden ville bare forverre mattilgangen, argumenterte Condorcet. Hans prinsipp var enkelt, men slående: Det er alltid bedre for de fattige og billigere for samfunnet å sette folk i stand til å kjøpe det dyre kornet – enn å sette ned prisen på kornet for at de fattige kan kjøpe det. Matproduksjon var viktigere enn prisreduksjon. Det er også bedre, billigere og mer effektivt å skaffe arbeid til de som trenger det, enn å redusere matprisene for alle – sa han (Rothschild, 2001, kap. 3).

Det er minst to grunner til at Condorcet hadde rett:

- i) Dersom målet er at folks levestandard skal være den samme som før prisen på korn steg, blir støttebeløpet mindre gjennom inntektsstøtte enn gjennom maksimalpris. Å sette ned prisene på korn innebærer en inntektsoverføring til forbrukerne som er lik prisreduksjonen multiplisert med så mye korn folk kjøpte før prisstigningen. Å gi en inntektsstøtte som akkurat innebærer samme levestandard, krever et mindre støttebeløp. Med inntektsstøtten kan folk kjøpe litt mindre korn til den høye prisen, og litt mer av andre (mat)varer som ikke har steget like mye i pris. De kan da beholde samme levestandard med mindre støtte.

- ii) En lavere pris gir normalt mindre produksjon. Å gi inntektsstøtte begrenser derfor ikke kornproduksjonen. Inntektsstøtte gir tvert om mer produksjon for et mindre støttebeløp.

Dette kan kanskje høres spissfindig ut. Men i en hungersnød forårsaket av tørke kan disse avveiningene i utformingen av støttetiltakene (særlig punkt ii) være et spørsmål om liv og død. Maksimalpris trekker den maten som finnes bort fra tørkeområdene som trenger den mest. Inntektsstøtte til områdene som er hardest rammet av tørken, trekker derimot maten som finnes dit den trengs mest.

I 1770-krisen i Frankrike ble disse momentene diskutert og forsøkt prøvd ut i praksis. Turgot hadde en betrodd administrativ stilling under krisen og ble siden finansminister etter at Terray ble sparket i 1774. Turgot kom med svært radikale forslag, i samme retning som han og Condorcet hadde foreslått tidligere. Løsningen på krisen var ikke maksimalpriser, men økt sysselsetting. Han gikk derfor inn for offentlige arbeider. Han foreslo også å redusere skattene – særlig på lave inntekter. Dersom prisen på mat var for høy, må folk få økte inntekter, mente han.

Forslagene var kanskje for radikale. Ingen av dem ble gjennomført. Turgot innså, som Smith, at staten favoriserte de rike fremfor de fattige – og regulering framfor marked dersom det tjente de rikes interesser. Staten var ikke eneste løsning. Den var en del av problemet.

Kommersielt maktmisbruk i 1770-krisen i Bengal

Krisen i Bengal 1770 var klart mer alvorlig i omfang og i konsekvens enn den franske krisen. I Bengal ble krisen utløst av uår og forsterket gjennom et kommersielt maktmisbruk. The East India Company, som styrte India, må bære skylden for at avlingssvikten ble til en enorm sultkatastrofe. Etter hvert gikk hele 70 prosent av den vanlige risavlingen tapt (Dalrymple, 2019, kap. 6). Den store gruppen av fattige jordløse var de første som ble rammet av underernæring og sult.

For å forstå det som skjedde i Bengal må vi huske på at India ble kapret bit for bit, men ikke av den engelske regjeringen. Kapringen ble foretatt av det uregulerte private selskapet the East India Company. Under sin skruppelløse direktør, Robert Cline (1725–1774), skaffet selskapet seg monopol på landeiendommer som omfattet det som i dag er hele nasjoner. Selskapet styrte også politikken. Trolig er the East India Company det mektigste selskapet verden noen gang har sett. På toppen av sin makt kontrollerte det halvparten av verdenshandelen. I Bengal hadde selskapet sin egen private hær og sine egne skatteoppkrevere (Dalrymple, 2019; Ferguson, 2003):

Under the Treaty of Allahaba, the Mughal Emperor granted the East Indian Company the civil administration – known as the diwani – of Bengal, Bihar and Orissa. It was a license not to print money but the next best thing: to raise it in taxation. The diwani gave the company the right to tax over 20 million people. (Ferguson, 2003, s. 37)

Faren for at herskende næringslivsinteresser utnytter staten i tråd med sine kommersielle interesser, må selvsagt ha vært stor i et land der både næringsliv og stat var inkorporert i samme kommersielle selskap. The East India Company benyttet sine muligheter til fulle. Under krisen i 1770 økte selskapet skattene og prisene på ris. Reguleringene forhindret at den risen som fantes, kom dit behovene var sterke. De høye skattene og de høye prisene satte folk flest ut av stand til å kjøpe tilstrekkelig mat.

Smith var, som kjent, svært kritisk til koloniveldet og enda mer kritisk til the East India Company. I *Wealth of Nations* hamret han løs mot selskapets monopol og plyndring. Selskapet brøt «menneskehetens helligste rettigheter» og var «altogether unfit to govern its territorial possessions» (Smith, 1776/1996, bd. 2., kap. 7). Smith var særlig opptatt av hvordan politikken som beskyttet kommersielle privilegier, kunne medføre at knapphet ble til en unødvendig hungersnød. Krisen i Bengal i 1770 viste dette med all tydelighet. The East India Company måtte ifølge Smith bære hele ansvaret for at avlingssvikten ble til den alvorlige sultkatastrofen.

I dag ser vi enda klarere hvor rett han hadde. The East India Companys kyniske grådighet er skremmende. Selskapet nektet å gi de som ble rammet, noen form for støtte. Selskapet krevde tvert om økte skatter selv av de som sultet. I årsrapporten skrøt topplederne i selskapet av hvordan de hadde økt inntektene til tross for akutte sultproblemer (Dalrymple, 2019, kap. 6). Selskapets aksjekurs steg i London, mens folk døde som fluer i Calcutta.

Selskapets aksjonærer og toppledelse var tilsynelatende følelsesmessig uberørt av at resultatet av politikken kunne sammenlignes med et folkemord som rammet folk i det som i dag er Vest-Bengal, Bihar og Bangladesh. I løpet av hungersnøden ble kanskje så mange som 30 millioner mennesker rammet av utbyttingen, og omkring en tredel døde. Anslagene er imidlertid usikre (Datta, 2019; Sen, 1982). Den inngående studien av Datta (2019) anslår et betydelig lavere tall enn ti millioner døde i 1770. Han bekrefter likevel hovedsaken. Folk sultet i hjel fordi de ikke hadde råd til å kjøpe nødvendig mat til de rådende prisene. Disse prisene var igjen sterkt påvirket av the East India Companys monopolmakt. Selskapet holdt tilbake leveransene for å øke overskuddet og for å øke verdien på egne eiendommer.

Som andel av folkemengden kan selv de lave anslagene på antall døde i den indiske hungersnøden i 1770 ha vært høyere enn den voldsomme overdødeligheten i forbindelse med «Det store spranget» i Kina i perioden 1958–1962 – selv når vi for Kina benytter de høyeste anslagene på antall døde i Dikötter (2010). Begge krisene hadde som forutsetning et politisk og økonomisk monopol – i India kontrollert av et kommersielt selskap, i Kina kontrollert av et kommunistisk parti. I 1770 var venstresiden ekstremt kritisk til det som skjedde. I 1958–1962 var en lignende kritikk fra venstre vanskelig å få øye på. Den kom først lenge etter.

Makt, motmakt og ideologi

Både før og nå har høye matpriser fått brutale og ofte fatale konsekvenser i form av økt fattigdom og hungersnød i forskjellige deler av verden. Som vi har sett kan de

høye matprisene være et resultat av uår, krig og krise, som så kan forsterkes gjennom monopollignende ordninger i økonomien og i politikken.

Kornlovene i England fra 1815, Terrays forbud mot kornhandel i Frankrike like før den franske revolusjon og the East India Companys utbytting av den indiske befolkningen før og under hungersnøden i 1770 gjennom prisøkninger og skatteøkninger er alle eksempler på monopolistisk utbytting som forretningside. Det kommersielle maktmisbruket ledet til unødvendig fattigdom og sultproblemer – og i Bengal til noe som lignet et folkemord.

Slike tragiske utfall kan bli resultatet i samfunn med betydelig ulikhet, stor fattigdom og mangel på demokrati. Folk med de laveste inntektene er selvsagt mest utsatt. En fri nasjonal og internasjonal handel kan svekke lokale monopoldannelser og redusere muligheten for maktmisbruk – samtidig som markedet i seg selv også kan gi skjevheter i leveforhold og i matsikkerhet.

Ideen om hvordan fri handel sammen med andre tiltak kan bekjempe sult og fattigdom er i dag hovedsakelig forfektet av den politiske høyresiden, mens venstresiden ofte argumenterer for handelsrestriksjoner og et mindre innslag av marked. Men som vi har sett, har det ikke alltid vært slik. Det er mange historiske eksempler på at restriksjoner på handelen ga store gevinster til noen og voldsomme tap for mange andre. Arbeidere og håndverkere som følte tapene på kroppen, var blant de første til å protestere mot de urimelige restriksjonene. Det var politiske krefter på høyresiden som forsvarte, eller i det minste aksepterte, betydelige sosiale og økonomiske klasseprivilegier. Det er her vi finner de som gikk inn for og forsvarte kornlovene og de administrerte prisøkningene på mat.

Venstresiden, som tradisjonelt har arbeidet mot klasseprivilegier og for mindre sosiale og økonomiske forskjeller, hadde for to hundre år siden ledende talspersoner som gikk inn for mer marked og mindre prisregulering. I perioder med matmangel og høye matpriser gikk progressive økonomer mot maksimalpriser og insisterte på hvor viktig det var å gi inntektsstøtte til de som var rammet. Importrestriksjoner og maksimalpriser ville ikke lede til mer matproduksjon og til at maten kom dit den trengtes mest. Høye administrerte priser kunne også lede til at maten bare gikk til de som kunne betale. Derfor besto den progressive politikken ikke bare av frie priser, men også av økt inntektsstøtte til de som var rammet.

Ideologisk kan den herskende elite kanskje alltid knyttes til monopolmakt. På 1700-tallet og i starten på 1800-tallet kom monopolmakten til syne i den høye konsentrasjon av eiendomsrett til jord og landeiendommer – og i den begrensede retten til å stemme ved valg. Den herskende eliten benyttet den politiske makten til å forsvare sin økonomiske makt, noe som ofte betydde et forsvar for monopol og restriksjoner på internasjonal handel.

Selv under demokratisk styre er det ikke lett å avgjøre hva som er god blanding av statlig regulering og privat markedskonkurranse. Likevel kommer vi ikke utenom at posisjonene i den politiske diskusjonen må ha endret seg mye i løpet av de siste to hundre årene. I noen viktige spørsmål må deler av høyresiden og deler

av venstresiden nærmest ha byttet ideologisk posisjon. Dersom dette er rett, er det interessant å gruble på om dette byttet kan ha skjedd fordi innsikten nå er bedre, eller fordi klasseinteressene nå er endret? Det er derfor globalisering, makt og motmakt fortsatt er viktige forskningstema.

Kanskje samspillet mellom politikk, ideologi og økonomi på dette området er viktigere enn det de mest brukte økonomimodellene fanger opp? Mektige næringslivsmenn minner oss stadig på at vi ikke kan få omelett uten å knuse egg, at vi ikke kan utrydde barbariske forhold og slaveri uten bruk av makt. De mektige mennene snakker imidlertid sjelden om hvordan kommersielt maktmisbruk har ledet, ikke bare til slavehandel og barbari, men også til skrikende sult og hungersnød – før og nå.

Mye ville bli lettere å forstå dersom en ikke satte likhetstegn mellom frihandel og fri utfoldelse av de rådende kommersielle interessene. Som Adam Smith, Henry Hunt og Henry George med flere antydde: Kommersielt maktmisbruk må ikke få dekke seg bak en fasade av frihandel.

Om forfatteren

Kalle Moene har vært professor i økonomi ved Universitet i Oslo siden 1987. Han har særlig arbeidet med spørsmål knyttet til utvikling og ulikhet i rike og fattige land.

Referanser

- Barnes, D. G. (2006). *History of English corn laws, from 1660–1846*, Routledge.
- Bosher, J. (1972). The French crisis of 1770. *History*, 57(189), 17–30.
- Cook, C. & Stevenson, J. (1980). *British historical facts 1760–1830*. Macmillan Press.
- Dalrymple, W. (2020). *The anarchy – the relentless rise of the East India Company*. Bloomsbury Publishing.
- Dikötter, F. (2010). *Mao's great famine: The history of China's most devastating catastrophe, 1958–62*. A&C Black.
- Datta, R. (2019). Subsistence crises and economic history: A study of eighteenth-century Bengal. I A. Mukherjee (Red.), *A cultural history of famine: Food security and the environment in India and Britain*. Routledge.
- Escott, M. (2009). Hunt, Henry (1773–1835) of Middleton Cottage, Andover, Hants and 36 Stamford Street, Mdx. I D. R. Fisher (Red.), *The history of Parliament: The House of Commons 1820–1832*. Cambridge University Press.
- Ferguson, N. (2003). *Empire. How Britain made the modern world*. Penguin 2004.
- George, H. (1879/2020). *Progress and poverty. An inquiry into the causes of industrial depression and of increase of want with increase of wealth ... The remedy*. Dover Publications.
- Jevons, W. S. (1879). *The theory of political economy*. Macmillan and Company.
- Kidd, A. (2006). *Manchester: A history*. Carnegie Publishing.
- Mill, J. S. (1885). *Principles of political economy*. D. Appleton.
- Osborne, J. W. (1976). Henry Hunt's career in Parliament. *The Historian*, 39.
- Ricardo, D. (1821). *On the principles of political economy*. J. Murray.
- Ricardo, D. (2010). *Essay on the influence of a low price of corn on the profits of stock*. Kessinger Publishing. (Opprinnelig utgitt 1815).
- Rothschild, E. (2001). *Economic sentiments – Adam Smith, Condorcet, and the enlightenment*. Harvard University Press.
- Sen, A. (1982). *Poverty and famines: An essay on entitlement and deprivation*. Oxford University Press.
- Smith, A. (1976). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. The University of Chicago Press. (Opprinnelig utgitt 1776).
- Thompson, E. P. (1966). *The making of the English working class*. Vintage Books. (Opprinnelig utgitt 1963).
- Ward, T. (2004). The corn laws and English wheat prices, 1815–1846. *Atlantic Economic Journal*, 32, 245–255.
- Walras, L. (2010). *Studies in Social Economics* (J. Van Daal & D. A. Walker, Overs. 1. utg. 1936). Routledge. (Opprinnelig utgitt 1896).

Abstract in English

**Market, Power, and Countervailing Forces – in the Time of Adam Smith,
Henry Hunt, and Henry George**

The English Corn Laws, 1815–1846, were initiated to protect landowners' commercial rents; the 1770 food crisis in France to raise the surplus on the King's land; the 1770 famine in Bengal to raise the profits of the East India Company. These examples indicate how poverty and starvation in the period 1750–1850 could be caused by commercial power abuse, harming the public but benefiting landowners and commercial interests. The essay emphasizes how progressive economists at the time recommended free trade to tame the commercial abuse. The left agitated for markets rather than monopoly. The right agitated for privileges rather than competition.

Keywords: free trade · monopoly · commercial power abuse